

Metm's
Mee
Smt
2019

मराठी

वाङ्मय प्रकारांची सैद्धांतिक रचना
व अध्यापन पध्दती

प्रा.डॉ. तुषार चांदवडकर

अनुक्रमणिका

विभाग - १.

वाङ्मय प्रकारांची सैद्धांतिक रचना

अ - कविता

१. कवितेची निर्मिती : काही विचार १
प्रा.डॉ. प्रभाकर रामचंद्र पवार
२. कविता : संकल्पना व स्वरूप १०
प्रा. सखाराम बाबाराव कदम
३. 'कविता' वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक रचना व अध्यापन पद्धती ... १५
प्रा. सचिन अशोक पाटील
४. 'काव्य' एक कलाकृती १८
सौ. सुषमा सुरेश मुळे
५. साहित्याची समृद्धी आणि सैद्धांतिक रचना २३
डॉ. एस. ए. इंगळे (गिरी)

ब - नाटक

६. नाटक वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक रचना व विकास २८
प्रा.डॉ. एम. बी. धोंडगे
७. 'नाटक' या वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये ३६
प्रा. शिवाजी हुसे
८. नाटकातील स्वभावलेखन या घटकाचे
स्वरूप, संवाद, भाषा यांचे विवेचन ४०
- प्रा. एस. एस. शिंदे

क - ललित गद्य

९. ललित गद्य : संकल्पना व स्वरूप ४२
प्रा. डॉ. शिरीष पाटील

१०. ललित गद्य वाङ्मय प्रकाराची रचना ४५
डॉ. अशोक भक्ते
११. ललितगद्य : सैद्धांतिक रचना ५०
प्रा. डॉ. प्रमोद गंगाधर आंबेकर
१२. लघुनिबंध : संकल्पा व स्वरूप ५६
प्रा. श्रीमती किरण चव्हाण
१३. लघुनिबंधाची वाटचाल ६०
प्रा. डॉ. किरण पिंगळे
१४. ललित गद्याचा उपप्रकार ६४
प्रा. रवींद्र पगार
१५. ललित गद्याचा उपप्रकार : व्यक्तिचित्र ६७
प्रा. नंदू गवळी
१६. ललित गद्य वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप ६९
प्रा. डॉ. मारोती माधवराव घुगे

ड - कथा

१७. 'कथा' वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक
रचना व अध्यापन पध्दती (बदलता रूपबंध) ७७
प्रा. डॉ. तानाजी राऊ पाटील
१८. कथा या वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक रचना ८८
प्रा. गौतम बाबूलाल थोरात
१९. कथा वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक रचना ९४
प्रा. पी. एम. गिरासे
२०. मराठी कथा : सैद्धांतिक विचार १००
डॉ. संदीप सांगळे
२१. कथा : या वाङ्मय प्रकाराची सैद्धांतिक रचना ११५
प्रा. डॉ. गायकवाड वाय. जे.

लघुनिबंध : संकल्पना व स्वरूप

प्रा. श्रीमती किरण चव्हाण
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
ओझर (मिग),
नाशिक.

‘लघुनिबंध’ हा वाङ्मयप्रकार मराठीत कसा आला त्याबद्दल वि.स. खांडेकरांनी असे लिहिले आहे.

“...विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात गार्डिनर (आल्फा ऑफ धी प्लारू) सारख्या नवीन पद्धतीने निबंध लिहिणाऱ्या इंग्रजी लेखकांचा झालेला समावेश. मराठी लेखकवर्गाला तत्पूर्वी परिचित असलेल्या इंग्रज निबंधांतून गार्डिनरचे निबंध सर्वस्वी भिन्न होते. नव्या निबंधकाराला कुठलाही विषय चालतो टोपी ठेवायला एखादी खुंटी लागते त्याप्रमाणे आपले व्यक्तित्व प्रगट करण्याकरिता निबंधकाराला कुठला तरी विषय घ्यावा लागतो इतकेच त्याचे महत्त्व असते - हे गार्डिनर व त्याच्याच जोडीचे आणि तोडीचे ल्यूकात्स, लिंड वगैरे अन्य निबंधकार यांच्यावरून सहज दिसून येण्याजोगे होते.” (परिजात, १९५२ - प्रास्तविक, पृ. ८.)

आणखी एका ठिकाणी खांडेकर लिहितात :

“फडक्यांच्या गुजगोष्टींचा उगम जसा त्यांच्या सौंदर्यनिष्ठ वृत्तीत होता, तसाच तो त्या काळच्या वाङ्मयविषयक परिस्थितीतही होता. ‘रत्नाकर’ या तत्कालीन अग्रगण्य मासिकाचे फडके संपादक होते. त्या मासिकातून रसिकांना वाङ्मयाच्या नव्यानव्या परी सादर करणे त्यांना आवश्यक होते. त्याचवेळी इंग्रजीतला आत्मनिष्ठ प्रकारचा निबंध (personal essay) गार्डिनर, लिंड, ल्यूकास, चेस्टर्टन वगैरेंच्या वाङ्मयाच्या द्वारे आपल्याकडे परिचित होऊ लागला होता. तत्कालीन विद्यार्थ्यांकडून गार्डिनरची पुस्तके अभ्यासिली जात होती. लिंड, चेस्टर्टन, बेलॉक वगैरेंच्या निवडक लघुनिबंधांच एक पुस्तक त्यावेळच्या इंटरच्या अभ्यासक्रमात पाहिलेले मला आवडते. हा नवा आत्मपर निबंध आकाराने लहान आणि वाचनाच्या दृष्टीने चटकदार होता. जुन्या निबंधापेक्षा तो स्वभावःच अधिक रंजक व कथेशी जवळचे नाते असलेला होता.” (पांढरी शिडे, १९५७ - प्रास्ताविक : वि.स. खांडेकर - पृ. २.)

म्हणजे आपल्याकडे अभ्यासक्रमात हा इंग्रजी लघुनिबंध आला - त्याचा

अभ्यास होऊ लागला आणि मग त्याचे अनुकरण करताकरता मराठी वाङ्मयाने त्याला स्वीकारले.

(आल्फा ऑफ धी प्लाऊ हे गार्डिनरचे टोपण नाव) आल्फा ऑफ दि प्लाऊच्या लघुनिबंधांची 'ए फेलो ट्रॅव्हलर', 'ऑन ए डिस्टण्ट व्ह्यू ऑफ ए पिंग', 'ऑन टॉक अँड टॉक्स', 'ऑल अबाऊट ए डॉग', 'स्लीप अँड थॉट', 'ऑन लिव्हिंग अगेन', इत्यादी शीर्षके; व्हायकाऊंट ग्रे चवे 'दि प्लेझर ऑफ रीडिंग; मॅक्स बीरबॉमचे 'इकॅबॉड'; डब्ल्यू.आर.इंजचे 'डायरीज' अशी शीर्षके - या शीर्षकांना लक्षात ठेवून 'ऐन पंचविशी', 'पहिले चुंबन', 'अंधारी रात्र', 'पहिला पांढरा केस', 'उघडं गुपित' (ना.सी.फडके); 'शिव्या', 'नवा खिसा', 'थोडे अविचारी व्हा' (वि.स.खांडेकर); 'थापा', 'मोठे शून्य', 'चोर आणि चांदणे', 'काळेपणा, गोरेपणा आणि सौंदर्य' (अनंत काणेकर) अशी मराठीतील लघुनिबंधांची शीर्षके वाचली आणि दोहोंची तुलना केली की त्यातील साम्य तर लक्षात येतेच पण इंग्रजीतील या 'पर्सनल एसे' नामक आत्मनिष्ठ वाङ्मयप्रकाराचे अनुकरण आपल्या मराठी लेखकांनी किती लगोलग आणि झपाट्याने केले याची सहजच कल्पना येते.

इंग्रजीत तरी तो आपोआप कुठे निर्माण झाला होता.

इंग्रजीत तो आला होता फ्रान्स आणि इंग्लंडमधील डोव्हर खाडी ओलांडून फ्रेंच भाषेतून!

फ्रेंचमणील 'एसाय्' चा लेखक माँटेन हा लघुनिबंधाचा प्रवर्तक होय. तो म्हणायचा- "I am myself the subject of my book" (माझ्या लेखनाचा विषय मीच आहे)

लघुनिबंधात थेट लेखक 'मी' असतो - थेट लेखक 'मी' शिरलेला असतो याचे मूळ वरील सूत्रात आहे.

लेखनाचा विषय थेटपणे जर 'मी' च असेल तर त्या 'मी' ची जेवढी आणि जितकी रूपे असतील आणि होऊ शकतील तितक्यांवर आणि तेवढ्यांवर लिहिले गेले तर ते अगदी स्वाभाविक होय.

इंग्रजीत हा माँटेनचा निबंध जसाच्या तसा आला नाही. बेकनने त्याचे मूळचे मोकळे स्वरूप बदलले. त्याला वैचारिक, तार्किक असे स्वरूप दिले. बेकन हा एक तत्त्वज्ञ (आणि न्यायाधीश) होता, त्यामुळे त्याच्या लेखनाचे स्वरूप त्याच्या तत्त्वज्ञ व्यक्तित्वासारखेच झाले. मराठीमधील निबंध स्वतःचे रूप आकारित होता - शोधीत होता तेव्हा त्याच्या आगेमागे बेकनच्या निबंधांची मराठीत भाषांतरे झाली होती. पण बेकनने निबंध आणि त्यांच्या धर्तीवरचे निबंध लिहिले जात

असतानाच त्यांना मागे टाकून पुढे जाण्याची प्रक्रिया इंग्रजीत मूळ झाली होती त्यातूनच 'पर्सनल एसे' (personal essay) - याला ना.सी.फडके 'गुंजाष्ट' म्हणायच - आत्मनिष्ठ निबंध आला. बेकनप्रणीत निबंध आत्मनिष्ठ नव्हता. 'म्य' ला किंवा 'मी' ला महत्त्व देणारा नव्हता. 'माझा विषय मीच' अशी त्याची धारणा नव्हती. आत्मनिष्ठ निबंधाची 'माझा विषय मीच' अशी धारणा होती. हाच आत्मनिष्ठ निबंध गार्डिनर, लिंड, चेस्टर्टन, ल्यूकास, बीरबॉम, इज इत्यादींना प्रगळ ठरला.

लघुनिबंधाची (प्रथम त्याला essay म्हणत असले तरी वास्तविक personal essay ची) व्याख्या वर्णनात्मक, सर्वसमावेशक आणि विद्यार्थी स्वरूपाची होती. त्याचे स्वरूप वाचक लक्षात घेऊन सांगितले जात होते. उदाहरणार्थ :-

“तो (लघुनिबंध) स्वरूपाने-आकाराने हकीकतवजा, वर्णनात्मक किंवा स्पष्टीकरणात्मक असू शकतो. विषयांतर करणारा, नाहीतर टीकात्मक किंवा आत्मकथनात्मक किंवा वादविवादात्मकही असतो. आकारात तो कमी अर्थाधिक होऊ शकतो; तो गंभीर किंवा क्षुद्र, उत्कंठावर्धक किंवा उपरोधिक नाहीतर भावनात्मक किंवा उपहासात्मक असू शकतो. त्याचा विषय साधासुधा तसेच प्रगल्भही असेल; बनयनसारख्या लेखकावर (प्रिलग्रिन्स प्रोग्रेस नावाचे पुस्तक बनयनने लिहिले. ते जगातील एक उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून गणले जाते.) नाहीतर क्षितिजावर किंवा रेल्वेच्या लेबलावर तसेच गोंगाट करणाऱ्या शाळेतल्या पोरांवरही तो लिहिता येतो.”

व्हर्जिनिया वुल्फ लघुनिबंधाबद्दल असे म्हणते :

“निबंधाने पहिल्या शब्दापासूनच वाचकाला मुग्ध करायला हवे आणि शेवटचा शब्द वाचला की त्याला प्रसन्न, टवटवीत करायला हवे. दरम्यान निबंध वाचताना त्याला मनोरंजन, आश्चर्य, उत्कंठा, क्रोध इत्यादींचा अनुभव - वेगवेगळ्या परींचा अनुभव आला पाहिजे. कधी कल्पनेच्या उंच भरारीवर तो आरूढ झाला पाहिजे तर कधी विद्वत्तेच्या, बौद्धिकतेच्या गहिन्या खोल तळाशी तो बुडला पाहिजे...”

वरील दोन्ही (उद्धृत) परिच्छेद वाचले की सगळ्याच गोष्टींचा अंतर्भाव त्यात केला गेल्याचे लक्षात येते. थोडक्यात, 'मी' ला जे जे भिडेल ते ते सर्व लघुनिबंधाचे विषय होऊ शकत होते. त्यामुळे इंग्रजी लघुनिबंधामध्ये वरवर जे अगदी सामान्य विषय आहेत असे वाटेल ते ते सारे विषय आलेले दिसतात. (उपर्युक्त उल्लेख केलेली शीर्षके वाचावीत.) म्हणूनच त्या विषयांवरचे लेखन ही लेखकाच्या मनाची स्वैर क्रीडाविलसिते आहेत असे वाटू लागले. जॉन्सनसारखा विचक्षणी लेखकही लघुनिबंध म्हणजे a loose sally of the mind (मनाची स्वैर

क्रीडा - भटकंती, बागडणे) असे म्हणू लागला.

मराठी लेखकाला अभ्यासक्रमातून का होईना पण जेव्हा हा लघुनिबंध वाचावयाला मिळाला तेव्हा त्याला काहीतरी नवे गवसल्यासारखे वाटले. त्यातील वरवरचे सोपेपण त्याला मानवले. खरोखर या सोपेपणाला मनाल स्वैर क्रीडेपेक्षा मुक्त चिंतनाचा असा एक पक्का थर अंतर्गामी होता. 'ऑल अबाऊट ए डॉग' सारखे लघुनिबंध वाचले की वरील विधानाचा अर्थ कळेल. मराठीतही लघुनिबंध लिहिले जाऊ लागले.

खांडेकरांनी ना.सी. फडके यांच्या गुजगोष्टींबद्दल म्हणजेच लघुनिबंधाबद्दल जे लिहिले आहे, ते प्रायः एकूण मराठी लघुनिबंधाबद्दलही म्हणता येईल, खांडेकर लिहितात :

“फडक्यांचे... निबंध आपापल्यापरी चांगले व वैशिष्ट्यपूर्ण असले, तरी लघुनिबंधाच्या कलेला रंगत आणणाऱ्या काही गोष्टीविषयी त्यांना विशेष आवड नसावी असे त्यावरून वाटते. लघुनिबंधकारांच्या वाङ्मयविषयक आवडीनिवडी त्यांच्या लिखाणात प्रतिबिंबित होणे अपरिहार्य असते पण... आपल्या... निबंधातही फडके सहसा कुठल्याही साहित्यिकाचा, कलाकाराचा आणि त्याच्या कलाकृतीचा उल्लेख करित नाहीत... वाङ्मयीन संदर्भाप्रमाणे पौराणिक संदर्भही त्यांच्या लघुनिबंधात आढळत नाहीत.” (परिजात १९५२, प्रास्ताविक, पृ. १२)

फडके हे जवळजवळ १९४० पर्यंत साहित्यातील एक 'परवलीचा शब्द' होते. कथनात्मक साहित्यप्रकारांच्या बांधणीचे, रचनेचे त्यांनी आराखडे मांडले होते. बोलल्यासारखी वाटणारी भाषा या प्रकारांमध्ये आणून त्यांनी साहित्याची गौर सजवली होती. या बांधणीचे, रचनेचे अनुकरण मराठी लेखक खूप आवडीने करित होता. लघुनिबंधाबाबत बोलायचे तर एका अनुकरणात हे दुसरे अनुकरण मिसळले आणि थोड्याच काळात 'कृतक' लघुनिबंध लिहिला जाऊ लागला. त्यामुळे लघुनिबंध नटवा झाला. मनाची स्वैर क्रीडा गेली. क्रीडेचा नाटकी आविर्भाव तसेच खोट्या तत्त्वचिंतनाचा आव मात्र उरला. परिणामी जितक्या भराभरा हा लघुनिबंध भराला आला तितक्याच भराभरा तो खुंटूनही गेला.

